

Konventionelle figurative enheder (idiomer) i Jysk Ordbog og andre større ordbøger

Torben Arboe

Inside the framework of cognitive linguistics and lexical semantics the study employs a theory of conventional figurative units, e.g. metaphors and similes, based on a conceptual theory of metaphors. The lexical material is found in the card index and files of the *Jysk Ordbog (Dictionary of the Jutland Dialects)*; it consists of idioms from a broad range of semantic fields, arranged in oppositions as 'richness vs. poorness', 'cleverness vs. foolishness', and it covers especially topic groups of the daily work and life on farms, in villages etc. of the countryside. The study shows how the idioms are treated in the entries of *Jysk Ordbog*, and special attention is given to instances of polysemy due to figurative use of word; this may require addition of a submeaning to a lexical entry. The results are summarized in an overview chart for the key lexemes of the idioms in the respective semantic fields.

Som led i mine undersøgelser af, hvordan man i ordbøger mere systematisk behandler fraseologismer, dvs. faste ordforbindelser af forskellig art (jf. Arboe 2008, 2010), vil jeg her se nærmere på faste forbindelser med overførte betydninger, idiommer mv., først og fremmest metaforer og analogier.

1. Teoretisk baggrund: kognitiv lingvistik, figurativ metafor-teori og leksikalsk semantik

Traditionelt definerer man i retorikken og litteraturteorien en metafor som et udtryk med en overført eller figurativ betydning, mens man kun tilskriver analogier en ligefrem betydning. Sætningen *Hun er en rose* kan kun være en metafor, fordi en person ikke kan være en blomst, og fordi en rose ofte omtales som en smuk blomst, i hvert fald i den europæiske kulturkreds: Her har subst. *rose* en symbolsk funktion, ordet kan klassificeres som et kulturelt symbol (Dobrovolskij & Piirainen 2005:35). Sætningen *Hun er som en rose* vil man derimod traditionelt ikke se som en metafor, men som en analogi,

også kaldet simile. Hvis man derimod anlægger en bredere lingvistisk/pragmatisk synsvinkel, er afstanden mellem metafor og analogi ikke så stor. Dette påpeges inden for den kognitive lingvistik af bl.a. Croft & Cruse 2004:211ff., og inden for den kognitive metafor-teori ud fra især Lakoff and Johnson (1980/2003) og (Lakoff 1987) bruger man hellere blot betegnelsen *idiomer* om bl.a. de faste forbindelser, der tidligere traditionelt blev kaldt metaforer (Dobrovolskij & Piirainen 2005:92). Det kan bemærkes, at hvis man vil bruge en analogi, vælger man naturligvis det bedst mulige eksempel, man kan finde; hvis andre finder dette tilstrækkelig prægnant, bruger de det måske også, hvorved det efterhånden kan blive en fast ordforbindelse næsten på linje med en metafor (som i parentes bemærket må være opstået og udbredt på lignende måde). Herudfra foretrækker jeg termen *figurativ enhed* for både metaforer og analogier, og da Jysk Ordbog og andre ordbøger registrerer talt og eller skrevet sprog i almindelighed, ikke specielt digterisk sprog el.lign., kan man bruge betegnelsen *konventionel figurativ enhed* om disse typer faste ordforbindelser.

2. Leksikalsk materiale

Mit materiale består af en lang række idiomere i jysk inden for det centrale ordforråd vedr. dagliglivet, idet man i dette ordforråd må forvente at finde de fleste og fastest etablerede metaforiske ordforbindelser og talemåder. Disse idiomere er især fundet via excerpering af længere afsnit af Feilberg (1886-1914), desuden ved gennemgang af kartotekssedlerne i Jysk Ordbog for mange enkeltords vedkommende. De opslagsord (leksemer), idiomerne er knyttet til, kaldes *basisleksemer* i det følgende. Ved nogle idiomere kan der opstå tvivl om, hvilket opslagsord (af to eller måske tre) idiomet er tættest knyttet til; dette diskuteres i de enkelte tilfælde, og der henvises fra det valgte basisleksemer til de øvrige.

2.1. Semantiske felter: antonyme hhv. komplementære begreber

Idiomerne er inddelt i to grupper: de, hvis betydning kan beskrives ud fra antonyme adjektiver over for de, der kan beskrives ud fra komplementære adjektiver, som skitseret i Figur 1.

Figur 1: **Begrebsmodsatninger**. Tolinjede skalaer ('biscalar'; Croft and Cruse 2004:167-181).

- 1) ANTONYME: '----- rig ----->
<---- fattig -----'
- [skalaerne er *parallel equipollent*, dvs. overlappende, af samme styrke]
- DELVIS ANTONYME: '----- god ----->
<--- dårlig ----' (svarer til en del af 'god'-skalaen).
- 2) KOMPLEMENTÆRE: <---- kold ----' [0°C] '---- varm ---->
[skalaerne er *disjunct equipollent*, dvs. adskilte, af samme styrke¹]

Til disse typer adjektiver svarer substantiverne 'rigdom vs. fattigdom', 'kulde vs. varme' m.fl., som dermed kan siges at betegne antonyme hhv. komplementære begreber; adjektiverne repræsenterer disse begreber, fx er 'rig' synonymt med 'det at have rigdom'. Inden for antonyme begrebspar findes især idiomere på skalaerne 'klog vs. dum', 'langsom vs. hurtig', 'ødsel vs. nærig', med de tilsvarende substantiviske begreber 'klogskab vs. dumhed' etc.; inden for de komplementære tilsvarende især på skalaen 'heldig vs. uheldig', 'munter vs. gnaven', 'selvisk vs. samarbejdende' og 'levende vs. død', med de tilsvarende substantiviske begrebspar 'held vs. uheld' etc. I det følgende anvendes oftest de substantiviske betegnelser. De foretagne opdelinger viser sig praktiske derved, at fx 'rigdom' og 'fattigdom' ikke placeres på absolutte, adskilte skalaer, men sådan, at fx *mindre rig* modsvares af *mere fattig*, jf. pilenes retning på de to skalaer².

2.2. Opdeling i sagområder

De basisleksemer (opslagsord), som indgår i undersøgelsen, findes inden for især følgende 8 sagområder: a) gården, redskaber, tilbehør mv., b) værksted, værktøj, c) dyr, både husdyr og dyr fra omgivelserne, d) køkken: redskaber, produkter mv., e) inventar i stuehus, f) beklædning mv., g) penge, h) geo-

¹ Eksemplet her fra Croft & Cruse (2004:170) må dog siges kun på et praktisk, dagligdags niveau at vise skalaer af samme styrke: i princippet kan 'varm' omfatte numerisk meget høje temperaturer (millioner af grader celcius), mens 'kold' derimod kun kan omfatte temperaturer ned til minus 273 grader celcius, temperaturernes absolutte nulpunkt.

² Måske kan to af de komplementære begrebspar ('held vs. uheld', 'munterhed, godt humør vs. gnavenhed, vrede') også betragtes som delvis antonyme.

grafi. Der er tale om en praktisk opdeling ud fra de idiommer (eller konventionelle figurative enheder), jeg fandt under excerperingen af Feilberg mv.; men den repræsenterer også adskillige centrale områder fra andre, mere detaljerede, saglige opdelinger, så som Skautrup (1927-1979, jf. oversigten bd. II:241-243) og *Ømålsordbogen* (1992:5). Den anvendte sagopdeling lægger op til, at der som basisleksemer især vælges substantiver (betegnelser for genstande mv.). De behandlede basisleksemer og deres tilhørende sagområder og semantiske felter vises til sidst i et oversigtsskema (afsnit 4).

3. Undersøgelse inden for de respektive semantiske felter

Her behandles først antonyme begrebspar (afsnit 3.1-3.4), dernæst komplementære (afsnit 3.5-3.8). Idiommerne er nummereret fortløbende for at sikre præcise henvisninger fra teksten. Hvis et givet idiom ligger inden for den redigerede del af Jysk Ordbog (A-KL), nævnes pågældende artikel og eventuelle underbetydning. Hvis et idiom har givet anledning (eller været medvirkende) til polysemi i en leksikalsk enhed, nævnes det ved pågældende underbetydning.

3.1. RIGDOM vs. FATTIGDOM

Inden for dette semantiske felt har jeg indtil videre fundet 6 metaforer eller idiommer, hvor nogle også kendes i rigsdansk. Vedr. RIGDOM drejer det sig om: (1) *være ved skillingen* og (2) *have noget på kistebunden*, begge = 'være rig'; desuden (3) *hans plov går rigtigt* 'han tjener mange penge', hvor der tages udgangspunkt i markarbejdet med ploven. De tre sidste gælder FATTIGDOM: i (4) *han gik baglæns af træskoene* = 'han gik bankerot, fallit' er underforstået, at det at *gå baglæns* overført betegner tilbagegang generelt; talemåden med *af træskoene* er ikke nævnt i Jysk Ordbog under *baglæns*, men medtages antagelig ved subst. *træsko*. I (5) *han skræj å æ skjøssel* (dvs. skred af skydselen, vestjysk) = 'gik bankerot, fallit', er udgangspunktet bagning i stor, muret ovn, hvor bageredskabet en skydsel ('bagespade' el.lign.) bruges til at sætte de enkelte brød ind på pladen i ovnen med. Hvis et brød falder ved siden af og ned i flammer eller gløder, bliver det ødelagt. Dette idiom vil blive medtaget i Jysk Ordbog under *skydsel*, måske med henvis-

ning fra *skride*. Her må også nævnes (6) *være på de høje nagler*, der kan betyde 'have anspændt økonomi'; en anden betydning ses i afsnit 3.6.

3.2. KLOGSKAB vs. DUMHED; NARAGTIGHED; AKAVETHED

Vedr. KLOGSKAB findes adskillige idiommer med *ræv* som basisleksem, hvoraf nogle også kendes i rigsdansk, fx (7) *han er en snu ræv*, om en snedig person, (8) *han har en ræv bag øret* = 'er ikke alvorlig, men spørger el. narrer'; kun dialektal er derimod (9) *han er foret med rævebælg*, ligeledes om en listig person³. *Ræv* kan her ligesom *rose* ovenfor ses som et leksem med symbolsk funktion, et kulturelt symbol. I (10) *de tobenede ræve er de værste*, ses et eksempel på *polysemi*, idet *ræv* her fast betegner en person, og leksemet *ræv* tildeles i både ODS og DDO en betydning 2 'snu person'. Dette vælger Jysk Ordbog formentlig også, endskønt Feilberg blot nævner den figurative brug under ordets almindelige betydning.

Der kan her nævnes flere simile / analogier, der understreger, at afstanden mellem metafor og analogi kan være temmelig lille, fx (11) *han er snu som en ræv*, (12) *han er så lodden som æ ræv* (= ræven, vestjysk), om en upålidelig person. Brugen af *lodden* i betydningen 'snu' kan udstrækkes til andre dyr, fx (13) (han er) *en lodden hund*, idet også leksemet *hund* viser polysemi, jf. *hund 2* i Jysk Ordbog.

Mht. begrebet DUMHED har både dialekter og rigsdansk et betragteligt antal figurative enheder; jyske dialekter har fx idiom (14), *være på fårenes side*, der er medtaget i Jysk Ordbog (artiklen *får 1*, efter planke). Desuden (15), *ikke være ret hugget af træet*, som ikke er medtaget under verbet *hugge*, men sandsynligvis vil blive nævnt i artiklen *træ* til sin tid. Et tilsvarende billede af ufærdig tilblivelse ses i ordforbindelsen (16), *han er kun halvbagt*, hvor der i Jysk Ordbog under *halvbagt*, 'overført betydning' direkte oversættes til 'tåbelig. småtosset'. Et andet idiom er (17), *han kom af ovnen med kagen*, eller (17a) *han er kommet ud med kagen*; her betegner *kage* ikke kage som i dag, men derimod en slags hvidt brød, hvedebrød, som ved bagning i de gamle bageovne på gårdene blev taget ud længe før grovbrødene. Dette er medtaget i artiklen *kage 1.2* i Jysk Ordbog.

³ Jeg har tidligere behandlet brugen af *ræv* og andre "dyreleksemer" i idiommer (Arboe 2013b); enkelte nævnes i det følgende, fx subst. *får* i (14), *hare* (30).

At være helt klar over verdenshjørnernes placering var en nødvendighed tidligere; derfor kunne en persons dumhed omtales som (18) *hverken at kende sønder eller nør*, altså syd og nord. En selvironisk kommentar kunne være, at man (19) *havde fået sine tørv* (eller *heste*) *godt solgt*, dvs. var blevet narret; talemåden ikke medtaget i artiklen *hest* i Jysk Ordbog, men kommer formentlig med ved substantivet *tørv* eller verbet *sælge*. Udtrykket (20) *at køre med* (eller *sætte*) *de høje hjul forrest*, går tilbage til vogne i 1800-tallet og tidligere, hvor de mindste hjul skulle sidde forrest, som fx på diligencer og kareter, for at vognen kunne dreje uden at vælte. At sætte de høje hjul forrest ville være særdeles uhensigtsmæssigt; men hvis man gjorde det på trods af al fornuft, kunne det ses som tegn på overlegenhed, jf. Jysk Ordbog i artiklen ¹*hjul 1*. Engelsk har et lignende idiom, (20a) *to put the cart before the horse*, dvs. sætte vognen foran hesten, om at gøre tingene på en akavet eller bagvendt måde; parallelle udtryk hertil findes i flere sprog (Piirainen 2012:423f.).

3.3. LANGSOMHED, DOVENSKAB vs. HURTIGHED, HÅRDT ARBEJDE

Mht. LANGSOMHED og DOVENSKAB kan først nævnes den figurative enhed (21) *han vil ikke gerne stivne skagle*, med betydningen: vil ikke tage ordentlig fat, vil ikke arbejde hårdt. Skal dette ikke være semantisk helt opakt⁴ eller uigennemskueligt i dag, må man have den leksikalske oplysning med, at billedet er taget fra brug af hesteforspand tidligere: hesten skulle stramme skaglen, dvs. træk-rebet til hamlen, ellers trak den ikke vognen, ploven eller andet redskab fremad, men lod den anden / de andre hest(e) i forspandet tage slæbet. Det samme billede ligger bag det tilsvarende idiom (22) *vil helst gå med linde skagler*, egentlig: have slappe trækreb til hamlen. Idiomet (23) *han rider ikke den dag, han sadler*, er også kendt fra rigsdansk og derfor ikke medtaget i Jysk Ordbog. Derimod er (24), *springe i to kilder på en gang*, dvs. grave to brønde⁵ samtidig, nævnt under ¹*kilde 2*; brøndgravning var ofte et farligt arbejde, så man måtte koncentrere sig om én brønd ad gangen og evt. arbejde langsomt for at undgå nedskridning af

⁴ Jf. Cruse (1986:39) om 'degrees of opacity', grader af uigennemskuelighed.

⁵ Det gamle, dialektale ord *kilde* = 'brønd' er nu helt ertstattet af *brønd*; talemåden findes ikke med ordet *brønd*.

brøndens sider. I (25), *ikke løbe i syv kålgårde på en gang*, udtrykkes langsomhed ved at fremhæve, at en person i hvert fald ikke gør flere ting samtidigt.

HURTIGHED og HÅRDT ARBEJDE kan udtrykkes ved flere idiommer, der har hjul og hjuldele eller hest og vogn som basisleksemer, fx (26) *køre på egerne* og (27) *så hurtigt som kæp (eller kæpper) i hjul*. Det sidstnævnte er også kendt fra rigsdansk, og begge er nævnt i Jysk Ordbog, artiklerne ¹*ege* hhv. ¹*hjul 1* (dog kun som henvisning til behandling under subst. *kæp*). Desuden kan nævnes (28), *rende (eller) løbe som et vindt (eller skævt) hjul* = 'fare af sted', ligeledes i artiklen ¹*hjul 1*. I (29) *han måtte stinde skagler* = 'han blev nødt til at tage fat, arbejde hårdt', er udgangspunktet det samme som i (22). I (30) *er du sådan en hare* er basis derimod et dyreleksem, der medfører polysemi: Jysk Ordbog har ved subst. *hare* oprettet en betydning 2 = 'kryster'. Denne indgår også i en af betydningerne af talemåden (31a) *have et hareskind for måsen*. Videre er også idiommet (31) *stikke en kæp i hjulet* ('standse, bremse (nogen/noget)') velkendt i dialektale varianter, jf. (31a) *sæt en kjæp i hywle* (nordjysk), (31b) *stek en kjæp i æ hywl* (vestjysk) – foruden i andre sprog, jf. (31c) *put a spoke in the wheel* (engelsk), (32d) *den Stock ins Rad stecken* (tysk, nu forældet)⁶.

3.4. ØDSELHED vs. NÆRIGHED, GERRIGHED

Som eksempel på ØDSELHED kan nævnes den figurative enhed (32) *slå alt sit smør i bagetruget*, dvs. bruge det til baging, brød; dette kan ses som ødselt, hvis smørret kunne bruges bedre på anden måde, fx ved salg. I (33-34) er det igen dyreleksemer, der er basis for talemåden (33), *dit får har nok fået to lam* = 'du regner nok med at få meget uld senere, siden du ødsler sådan med den nu'; en variant er anført i artiklen *får 1* i Jysk Ordbog. Udtrykket kunne bruges (ironisk) over for en person, der ikke gik barfodet, men i strømper og derved sled disse hurtigt op, hvilket blev betragtet som ødselt i datidens selvforsyningsamfund. Baggrunden er den samme for (34), *du stoler nok på, at ronnevædderen er levende endnu* (nemlig så der kan komme lam nok til, at

⁶ Også afbildet som et blandt mange ordsprog på Pieter Brueghels maleri *De hollandske ordsprog* tilbage i 1559 (kan betragtes via Google).

du kan få uld til mange strømper), eller med andre ord: du er en optimistisk ødeland. Derimod er (35), *hun giver ikke sin sødmælksost bort* et udtryk for NÆRIGHED eller GERRIGHED, idet denne ostetype var bedre og sjældnere end andre. Tilsvarende gælder (36), *holde (eller spare) på skillingen*. Dette idiom har i midtvestjysk varianten (37), *hå!- å æ skjelling å la æ då-ler rul-* (eller *spreng-*), dvs. holde på skillingen og lade daleren rulle (springe), jf. *daler 1* i Jysk Ordbog; en talemåde også kendt fra rigsmål om folk, der er dårlige økonomer.

Hermed er de 4 semantiske felter med antonyme begrebspar behandlet; vi vender os nu mod de 4 semantiske felter med komplementære begrebspar.

3.5. HELD vs. UHELD

Vedr. HELD har jeg ikke fundet talemåder ud over det i afsnit 1 nævnte idiom, (4) *hans plov går rigtigt* = 'han tjener mange penge', der kan ses som udslag af held, skønt vel snarere dygtighed. Vedr. UHELD kan først nævnes det vestjyske (38) *å æ å-sk å i æ il'* = af asken og i ilden, med betydningen: 'fra noget ubehageligt til noget værre'. Tilsvarende kendes fra rigsdansk, og talemåden er derfor ikke anført i Jysk Ordbog, hverken under ¹*aske* eller *ild 1.5*, der ellers har et stort udvalg af de mange talemåder med ordet. Dernæst må nævnes (39) *af dynen og i halmen*, der vedrører de gammeldags senge-steder med sengehalm i stedet for madras; betydning: 'fra noget godt til noget dårligt', i Jysk Ordbog nævnt i begge artiklerne ¹*dyne 1* og ¹*halm*. I (40), *det er for sent at kaste kilden (eller brønden) til, når barnet er druknet*, udtrykkes en kritik af manglende opmærksomhed eller forudseenhed, naturligvis dermed også en opfordring til generelt at være mere forudseende for at undgå ulykker. I Jysk Ordbog anføres under ¹*kilde 2* en variant fra Vendsyssel: *de æ for sint å ful tsjå'len nær bå'nt æ dru'nt* = 'det er for sent at fylde kilden (brønden), når barnet er druknet'.

3.6. MUNTERHED, GODT HUMØR vs. VRANTENHED, VREDE

Vedr. MUNTERHED findes her (som i afsnit 3.3) figurative enheder med substantivet *skagle* som basis, jf. (41) *slå til skaglerne* = 'more sig, have det fornøjeligt'. Dette har udgangspunkt i, at hesten kunne finde på at sparke til en

af skaglerne, når den ikke ville trække mere eller ikke trække så hårdt længere; tilsvarende gælder (41a) *træde over skaglen* = 'begå et fejltrin'. Metaforen fik fornyet liv, da den i en lidt (og fejlagtigt) ændret udgave, (42) *slå en skagle*, blev brugt af John Mogensen omkring 1970 i sangen *Fut i fejlemøget*, her med betydningen 'blive beruset', jf. linjen: (42a) *når han har været på kroen at slå en skagle*, dvs. har drukket, så han er 'syg' dagen efter.

Netop beruselse er i øvrigt et område, hvor der er dannet mange metaforer eller konventionelle figurative enheder, fx (43) *han har fået målt skæppen fuld*, (44) *han har fået piben tændt*, (45) *han har vadet sin støvle over*, (46) *få blus på*, (46a) *have blus på lampen*, alle med betydningen '(meget, temmelig) beruset'. De er nærmere kommenteret i Arboe (2013a), og (43-45) vil formentlig blive medtaget i ordbogsartiklerne for *skæppe*, *pibe*, *støvle*, ligesom (46) allerede er anført i artiklen *blus 1*. Også udtrykket (47) *være på de høje nagler* kan betyde 'være meget beruset'; i afsnit 3.1 blev det nævnt som anvendt om en anden type opskruet situation, nemlig anspændt økonomi, tæt på fallit. Begge betydninger vil formentlig blive anført under subst. *nagle* i Jysk Ordbog. For tilstanden dagen efter rusen har dialekterne idiomet (48) *have tømmermænd* ligesom i rigsmål, desuden (49) *have en smed i panden*. Det kan tilføjes, at den nedertyske dialekt i Westmünsterland (over mod den hollandske grænse) har en tydeliggørende parallel til førstnævnte idiom her, jf.: (48a) *he häff de Timmerlöö in'n Dackstohl* = 'han har "tømmerfolk" i tagetagen' (Pirainen 2000.2:390).

Inden for anden del af dette semantiske felt, VRANTENHED, VREDE, er der registreret færre figurative enheder; dog kan nævnes: (50) *han er kommet baglæns i trøjen i dag* = 'er gnaven, sur', svarende til det rigsdanske (51) *har fået det forkerte ben ud af sengen*. Desuden foreligger to idiommer, der begge har subst. 'peber' som basisleksem: (52) *de maler peber* = 'er vrede, hidsige', og (53) *en kjole fuld af peber*, brugt overført om en hidsig, opfarende kone. I sidstnævnte eksempel kan det (jf. afsnit 2, indledningen) diskuteres, om basisleksemet er *kjole* eller *peber*; idiomet er medtaget i Jysk Ordbog i artiklen ¹*kjole 1.1* og vil måske også blive nævnt i artiklen *peber* senere.

3.7. SELVISKHED vs. SAMARBEJDE

Mht. SELVISKHED findes de figurative enheder (54) *hygge sine egne kartofler* og (55) *mele sin egen kage* også i rigsdansk; de er dog så velkendte i

dialektale varianter, at de er medtaget i Jysk Ordbog, jf. ¹*hygge 1* hhv. *kage 1.2*. En tredje, (56) *rage sammen til sin egen potte* (dvs. gryde), ses derimod kun i jysk. Vedr. SAMARBEJDE kan nævnes idiomet (57), *trække på samme* (eller *lige*) *hammel*, der har samme udgangssituation som idiomerne med *stivne skagle*, *stinde skagle* (22, 29) i afsnit 3.3: begge (eller alle) heste i et forspand skal trække lige meget i skaglerne / hamlerne, for at resultatet kan blive bedst muligt. Fælles for disse talemåder er, at de står i fare for at blive forældede og glide ud af sproget, efterhånden som de pågældende redskaber mv. ikke har været i brug i årtier; *trække på samme hammel* høres/ses dog stadig i officielt sprog, fx i Danmarks Radio.

3.8. LIV vs. DØD

Her angår de første eksempler nyt liv, graviditet: (58) *nu strammede kjolen igen om maven* (= 'nu var kvinden gravid igen'), er måske ikke helt etableret som konventionel figurativ enhed, men i hvert fald medtaget i Jysk Ordbog som citat i artiklen ¹*kjole 1.1*. En tidligere talemåde var (59), *hun går med en grøn ost i maven*, mens (60), *hun har brød i sin ovn*, måske kan blive det i Vendsyssel ud fra Ib Grønbechs brug af den i sangen *Kys mig, Connie, Connie, kys mig* fra ca. 1990; som forlæg har denne sang hit-melodien *Kiss me, honey, honey, kiss me* fra ca. 1960. *Brød i ovnen* i denne betydning er ifølge ODS-S rigsdansk slang fra 1950'erne; talemåden er ikke medtaget i Jysk Ordbog i artiklen *brød*. Talemåden (61) *hun har slået sin potte i stykker* er en let gennemskuelig metafor for, at kvinden har barslet.

I anden del af dette semantiske felt, DØD, finder vi i (62) den figurative enhed *at skride af skydselen*, som vi afsnit 3.1 mødte i betydningen 'gå fallit', jf. talemåden (6), men nu i betydningen betyde 'at dø'. (63) *han har fået en tørv* (eller *grøn tørv*) *over hovedet*, har været en udbredt talemåde for, at en person er død og begravet for lang tid siden. I (64), *at sætte eller stille træskoene*, er basisleksemet *træsko* ligesom i afsnit 1 (jf. (4), *gå baglæns af træskoene*), men her i et idiom med mere definitiv betydning. Denne talemåde bruges også i rigsdansk, men kan måske føles lidt gammeldags. I hvert fald har den daværende statsminister, Helle Thorning-Schmidt, for et par år siden peppet den op til en mere moderne version, da hun til en kritik af regeringens mange reformforslag bemærkede, at man ikke havde tænkt sig at standse hermed, nej, (64a) *det bliver ved til den dag, blondinen stiller stilet-*

terne! Et godt eksempel på ny udfyldning af et velafprøvet idiom; viser, at et gammelt talemådeforlæg kan moderniseres og bruges i nutidig offentlig kommunikation.

4. Afslutning

Undersøgelsen har vist, at man ud fra den foretagne opstilling af otte semantiske felter, organiseret som modsætningspar, kan give et godt indblik i, hvilke leksemer der ofte danner basis for konventionelle figurative enheder i form af især idiommer som metaforer og simile/analogier, i nogle tilfælde med polysemi og ny underbetydning af leksemet til følge. Som nævnt i afsnit 2.2 er idiommerne fundet inden for otte sagområder (gården og dens redskaber, køkken etc.), og inddrages disse eksplicit, kan basisleksemerne for de undersøgte konventionelle figurative enheder vises i en oversigt som i Figur 2.

Figur 2: Oversigt over basisleksemer i de konventionelle figurative enheder i afsnit 3.1-3.8: SEMANTISKE FELTER 1)–8) (antonyme begrebspar 1-4, komplementære 5-8), SAGOMRÅDER a) – h).

SAGOMRÅDE → SEMANT. FELT ↓	a) gård: redskaber, tilbehør mv.	b) vær- sted	c) dyr mv.	d) køkken- redskaber mv.	e) in- ventar mv.	f) be- klæd- ning	g) penge	h) geo- grafi
1) RIGDOM vs. FATTIGDOM	plov	nagler		skydsel	kiste	træsko	skilling	
2) KLOGSKAB vs. DUMHED	tørv vogn	(økse) hjul	ræv hund hest får	ovn				syd nord
3) LANGSOMHED vs. HURTIGHED MV.	skagle (sadel) kilder kålgårde skagle	eger kæp hjul	(hest) hare- skind					
4) ØDSELHED vs. NÆRIGHED			får, lam vædder	bagetrug sødmælks- ost			daler skilling	

5) HELD VS. UHELD	(plov) kilde			aske ild	dyne (senge-) halm			
6) MUNTERHED VS. VRANTENHED	skagle skæppe	nagler		blus peber	lampe seng	pibe støvle trøje kjole		
7) SELVISKHED VS. SAMARBEJDE	kartofler hammel			kage	potte			
8) LIV VS. DØD	tørv			brød ovn skydsel	potte	kjole træsko		

Skemaet omfatter altså 64 felter, der kan betegnes fra 1a) til 8h). Heri markerer fx placeringen af subst. *plov* øverst i felt 1a), at der med *plov* foreligger et idiom vedr. RIGDOM, nemlig *hans plov går rigtigt* = 'han tjener mange penge', jf. idiom (4) afsnit 3.1. Placeringen af subst. *skydsel* nederst i felt 1d) refererer parallelt hermed til et idiom vedr. FATTIGDOM, nemlig det vestjyske (5) *han skræj å æ skjøssel* = 'han gik fallit' i samme afsnit. Og så fremdeles for de fleste af leksemerne i skemaet. Parentes omkring et leksem, fx (*økse*) nederst i felt 2b), markerer dog, at ordet ikke direkte indgår i et idiom, men er underforstået i det: i afsnit 3.2 vedr. DUMHED implicerer talemåden (16) *han er ikke ret hugget af træet* brug af økse eller lignende.

Ud fra skemaet kan man let finde frem til de idiomer mv., der er omtalt i de foregående afsnit; fx ser man hurtigt, at *støvle* i felt 6f) refererer til afsnit 3.6 vedr. MUNTERHED, jf. talemåden (45) *han har vadet sin støvle over* ('han er beruset').

Princippet i inddelingen ovenfor kan videreføres ved kortlægning af andre konventionelle figurative enheder fra flere semantiske felter og sagsområder; dette vil kunne bidrage til en systematisering af dele af idiominventaret, både det dialektale og det rigsdanske. Flere af de nævnte metaforer og simile er på vej til at glide ud af sproget, efterhånden som de ting og redskaber, de refererer til, ikke har været i brug i mange årtier.

Litteratur

Ordbøger

- DDO = *Den danske ordbog*. 1-6 (2003-2005). København: Gyldendal.
- Feilberg = Feilberg, H.F. (1886-1914), *Ordbog over jyske almuesmål*. 1-4. København: Thieles Bogtrykkeri.
- Jysk Ordbog*: www.jyskordbog.dk (A-I), manuskript (J-KL), ordbogskartotek (KN-Å/AA). Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. 1-28 (1918-1956). København: Gyldendal.
- ODS-S = *Ordbog over det danske Sprog. Supplement*. 1-5 (1992-2005). København: Gyldendal.

Anden litteratur

- Arboe, Torben (2008): Fraseologiske enheders indplacering i Jysk Ordbog. I: Ásta Svavarsdóttir et.al. (red.): *Nordiske Studier i Leksikografi*. 9. Reykjavik: Nordisk forening for leksikografi, 1-13.
- Arboe, Torben (2010): Faste forbindelser, med og uden tryktab. I: Harry Lönnroth och Kristina Nikula (red.): *Nordiska studier i lexikografi*. 10. Tammerfors: Nordiska föreningen för lexikografi, 86-102.
- Arboe, Torben (2013a): En- og flertydige idiom (metaforer) i jysk og rigsdansk. I: Simon Borchmann (et al.) (red.): *Gode ord er bedre end guld. Festskrift til Henrik Jørgensen*. Århus: Aarhus Universitet, 43-51.
- Arboe, Torben (2013b): Køb ikke katten i sækken – om idiom (især jyske) og deres behandling i ordbøger mv. I: Inger Schoonderbeek Hansen (et al.) (red.): *14. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus: Nordisk, Aarhus Universitet, 29-41.
- Cruse, D.A. (1986): *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William & D. Alan Cruse (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Dobrovol'skij, Dmitrij & Elisabeth Piirainen (2005): *Figurative Language. Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives*. Amsterdam (etc.): Elsevier.
- Lakoff, George (1987): *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Mark Johnson (1980/2003): *Metaphors We Live By*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Piirainen, Elisabeth (2000): *Phraseologie der westmünsterländischen Mundart*. 1-2. Baltmansweiler: Schneider Verlag..
- Piirainen, Elisabeth (2012): *Widespread idioms in Europe and beyond*. New York (etc.): Peter Lang.
- Skautrup, Peter (1927-1979): *Et Hardsyssemål*. I-II. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer. Tillægsbind* (1992). København: C.A. Reitzels Forlag.

Torben Arboe
ordbogsredaktør, vidensk. medarb., cand.mag.
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Institut for Kommunikation og Kultur
Aarhus Universitet, bygn. 1483, 6.
Jens Chr. Skous Vej 4
DK-8000 Aarhus C
jysta@dac.hum.dk